

INGLIZ HUQUQIY MATNLARINING TIPIK STRUKTURASI VA UMUMIY TUZILISHI

Murodullayev Abdulaziz Inatulla o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti

2-bosqich magistranti.

Ilmiy rahbar: T. A. Bushuy

Filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada ingliz huquqiy matnlarining tipik strukturasi va umumiy tuzilishi yoritildi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, huquqiy matnlar, grammatika, tipik struktura, sarlavha, grammatik tuzilmalar, huquqiy normalar.

Abstract: The article discusses the typical structure and general structure of English legal texts.

Keywords: English, legal texts, grammar, typical structure, title, grammatical structures, legal norms.

KIRISH

Ingliz huquqiy matnlari odatda aniq tuzilmaga ega bo'lib, unda sarlavha (title), kirish qismi yoki preambula, asosiy bandlar (clauses) hamda zarur bo'lsa ta'rif va definitsiyalar bo'limi (definitions) kabi qismlar ajratiladi. Matn avvalida sarlavha hujjat mazmun-mohiyatini aks ettiradi va uning turini bildiradi (masalan, "Contract for Sale of Goods" – Tovarlarni sotish shartnomasi). Kirish qismida hujjat tuzilishining maqsadi va taraflar ko'rsatiladi, ba'zan muqaddima (preamble) ko'rinishida qisqacha izoh beriladi. Masalan, shartnomalarda preambula taraflarni, shartnoma tuzilgan sanani va bitim mazmunini belgilaydi. Shu bilan birga, yirik huquqiy hujjatlar boshida maxsus "Definitions" bo'limi keltirilib, matnda qo'llaniladigan asosiy atamalar talqini beriladi. Bu usul matn davomida terminlar yagona ma'noda tushunilishini ta'minlaydi.

MUHOKAMA

Asosiy qismda huquqiy normalar yoki majburiyatlar ketma-ket bandlar tarzida bayon qilinadi. Har bir band muayyan qoidani ifoda etadi va boshqa bandlardan raqam yoki harflar bilan ajratiladi (bandlash). Masalan, inglizcha qonun hujjatlarida matn bo'limlar (sections) va kichik bo'limlarga bo'linadi, har bir bo'lim alohida normani qamrab oladi. Hujjat oxirida zarur hollarda shartlar (conditions) yoki maxsus izohlar keltiriladi. Ko'plab huquqiy bitimlarda bandlarning oxirida yoki alohida bo'limlarda shartli holatlar va istisnalar ko'rsatiladi. Umuman, ingliz huquqiy matn tuzilishi mantiqan izchil bo'lib, avval umumiy ma'lumot va ta'riflar, so'ngra huquqiy normalar, shartlar va nihoyat xulosa yoki imzo qismi joylashtiriladi.

Shartnoma (contract) matnining tuzilishi va sintaktik xususiyatlari:

Ingliz tilidagi shartnomalar an'anaviy ravishda bir nechta asosiy qismlarga bo'linadi. Manbalarda keltirilishicha, odatiy shartnoma quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin:

1. Sarlavha (Title) – Hujjat turini va mazmunini aks ettiruvchi nom. Masalan, "Employment Agreement" (Mehnat shartnomasi) sarlavhadan hujjatning mohiyati darhol anglashiladi.

2. Kirish qismi / Preamble – Shartnomaning dastlabki bandi bo'lib, unda shartnoma nomi, tomonlar va tuzilgan sana kabi ma'lumotlar beriladi.

3. Izoh bandlari (Recitals) – WHEREAS so'zi bilan boshlanuvchi mazkur qism shartnoma mazmuni va sabablarini qisqacha bayon etadi.

4. "Therefore" bandi (Words of Agreement) – Tomonlarning kelishuvga erishganini bildiruvchi rasmiy ibora bo'lib, odatda "Therefore" so'zi bilan boshlanadi.

5. Atamalar ta'rifi (Definitions) – Agar shartnoma matnida murakkab yoki ko'p ma'noli terminlar ishlatilsa, ular alohida "Definitions" bo'limida aniq izohlanadi.

6. Asosiy shartlar (Business Provisions) – Shartnomaning mazmunini tashkil etuvchi bandlar majmui. Bu qismda tomonlarning huquq va majburiyatlari, to'lov shartlari, bajarilish muddati, sifat kafolatlari, javobgarlik va boshqa muhim shartlar batafsil yoritiladi.

7. Umumiy qoidalar (General Provisions) – Shartnomaning yakuniy qismida standart huquqiy normalar keltiriladi.

8. Imzo qismi (Signature Lines) – Shartnoma matnining so'ngida tomonlarning imzolari uchun joy ajratiladi.

9. Ilovalar (Exhibits/Schedules) – Agar shartnomaga qo'shimcha hujjatlar biriktirilsa, ular ilova sifatida keltiriladi.

Shartnomalarning sintaktik xususiyatlariga kelsak, ingliz tilidagi shartnomalarda uzun va murakkab sintaktik tuzilmalar tez-tez uchraydi. Bir band ko'pincha juda uzun, turli shartli iboralar bilan boyitilgan bitta jumladan iborat bo'lishi mumkin.

Qonun va nizom hujjatlarining tuzilishi:

Qonunlar (Acts, Statutes) matni ham o'ziga xos standart tuzilishga ega. Qonun hujjatlari odatda quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi: nom (Act's title), qabul qilingan yil, kirish qismi yoki muqaddima (preamble), asosiy moddalar (sections), boblar (Parts), ta'riflar (Interpretation), amalga kirish sanasi (commencement), ilovalar (Schedules). Har bir modda muayyan huquqiy qoida yoki talabni bayon qiladi. Moddalar tartib raqam bilan ketma-ket berilib, ichki ravishda kichik moddalarga (sub-sections) ajratilishi ham mumkin.

Nizomlar (Regulations) esa ijro hokimiyati yoki vakolatli idoralar tomonidan qabul qilinadigan hujjatlardir. Ular ham bo'limlarga bo'linadi va har bir qismda aniq huquqiy tartiblar belgilanadi.

Sud hujjatlarining tuzilishi va matn tartibi:

Sud qarori (judgment or court decision) quyidagi qismlarga ega: sarlavha (case title), kirish (introduction), faktlar bayoni (statement of facts), huquqiy asos va tahlil (legal reasoning), xulosa/qaror (conclusion or order). Kirish qismida muhokama mazmuni, faktlar bayonida esa taraflar pozitsiyasi yoritiladi. Tahlil qismida qo'llanilgan qonunlar va pretsedentlar ko'rsatiladi. Yakuniy qismda esa qaror aniq formulada beriladi.

Bandlash, raqamlash va normativ iboralardan foydalanish:

Huquqiy matnlar band-band tuzilib, har bir band raqam yoki harflar bilan belgilanadi. AQSh va Britaniya amaliyotida raqamlanish tizimlari farq qilsa-da, har ikkida izchillik va qulaylik ustun turadi. Shartli gaplar (if, unless, provided that, subject to) orqali huquqiy normalarning amal qilish shartlari aniqlashtiriladi. "In accordance with" kabi iboralar esa qonun yoki boshqa hujjatlarga bog'liqlikni bildiradi.

Matn ichida huquqiy asos va dalillarni kiritish usullari:

Matn ichida huquqiy asos (normativ hujjatlar, pretsedentlar, ilmiy manbalar) quyidagi usullar orqali kiritiladi: matn ichida havola berish (e.g., "According to Section 5 of the Act"), izoh (footnote yoki endnote) bilan, qo'shimcha hujjatlarni ilova qilish orqali (e.g., Schedule A, Exhibit B). Bu usullar huquqiy dalilning ishonchli bo'lishi va matnni izchil saqlash uchun xizmat qiladi.

O'zbek olimlarining fikr va mulohazalari:

M.N. Xamdamova huquqiy tilni bir necha sohalarga (qonun tili, sud tili) ajratadi. S. Xujakulov ingliz huquqiy matnlarining ko'p qatlamli va rasmiy xususiyatlariga e'tibor qaratgan. Sh. Kuchimov va G. G'ulomova huquqiy terminlarning izchilligi, bir ma'noliligi va tahliliy aniqligini ta'kidlaydi.

Ingliz huquqiy matnlarining tipik tuzilishi aniqlik, izchillik va huquqiy normalarni to'g'ri tushunishga yo'naltirilgan. Har bir matn o'z vazifasiga mos ravishda strukturaviy jihatdan bo'linadi. Bandlash, normativ iboralar, dalillarni joylashtirish va raqamlash tizimi huquqiy mazmunning ifodasini mukammallashtiradi. Bunday tizimni chuqur o'rganish huquqiy tarjima, huquqshunoslik va xalqaro hujjat almashinuvida katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilshunolarining grammatik-stilistik yondashuvlari:

O'zbek tilshunoslari ingliz huquqiy tilini o'rganishda grammatik va stilistik jihatlariga alohida e'tibor qaratib, ingliz va o'zbek huquqiy matnlari strukturasini qiyosiy tahlil qilganlar. Jumladan, huquqiy tildagi gap qurilishi, modal fe'llar ishlatilishi, majhul (passiv) konstruktsiyalar va rasmiy uslub xususiyatlari turli olimlar tomonidan ilmiy tahlil etilgan. M.Mirzayev, N.Otajonov kabi tilshunoslar umumiy tarjima nazariyasi va matn stilistikasiga oid ilmiy asarlari bilan huquqiy matnlarni tahlil qilishga metodologik asos solgan bo'lsa, S.Xujakulov, G.G'ulomova, S.Mirhamidov,

Sh.Ko‘chimov, D.Qurbonov va boshqa zamonaviy tadqiqotchilar huquqiy tilning maxsus xususiyatlarini bevosita o‘rganganlar. Ular ingliz va o‘zbek huquqiy tillarini qiyoslab, grammatik farqlar, terminologik masalalar hamda uslubiy o‘ziga xosliklarni aniqlashgan. Xususan, yuridik lingvistika (“yurislingvistika”) sohasi shakllanishida Sh. Ko‘chimov kabi olimlarning xizmatlari katta bo‘lib, huquq tili nazariyasini mustaqil yo‘nalishda rivojlantirish taklif etilgan. Quyida ingliz huquqiy tilining o‘zbek tilshunoslari tadqiq qilgan ba’zi grammatik va stilistik jihatlar batafsil yoritiladi.

Ingliz va o‘zbek huquqiy tillari grammatik xususiyatlarining qiyosiy tahlili:

Ingliz va o‘zbek huquqiy matnlari grammatik qurilishi o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud bo‘lib, buni o‘zbek olimlari o‘z tadqiqotlarida atroflicha ko‘rsatib berganlar. Birinchidan, ingliz huquqiy tilida modal fe‘llar keng qo‘llanadi – masalan, shall (majburiyat ifodalash), may (ruxsat), must (buyruq yoki zaruriyat) kabi vositalar orqali huquqiy normalar ifodalanadi. O‘zbek huquqiy tilida esa bunday majburiyat va ruxsat darajalari ko‘pincha modal so‘z va iboralar (kerak, lozim, shart) yoki fe‘lning buyruq-shart shakllari yordamida ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi “Contracts shall be signed by the parties” jumlasini o‘zbek tilida “Shartnoma tomonlar tomonidan imzolanishi lozim” tarzida, ya’ni lozim modal so‘zi bilan beriladi. Bu holatda shall ning majburiy ma’nosi o‘zbek tilida ravshan ifodalanishi uchun lozim yoki shart kabi so‘zlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ikkinchidan, ingliz huquqiy matnlarida majhul nisbat va egalik olmoshlari tushirib qoldirilgan murakkab tuzilmalar juda keng tarqalgan. Tadqiqotchilar ta’kidicha, ingliz huquqiy matnlari odatda g‘oyat uzun va murakkab gaplardan tashkil topadi: bir jumla ichida bir necha ergash gap (shart, sabab yoki izohlovchi ergashlar) keltiriladi, matn ravonligi uchun ko‘makchi olmoshlar (masalan, it, this) ko‘pincha ishlatilmay, uning o‘rnida atamalar yoki otlar takror qo‘llanadi. Natijada bitta gap tarkibida ko‘p ma’noli va murakkab tuzilma hosil bo‘ladi. Ingliz huquqiy uslubida, ayniqsa qonun va shartnomalarda, gapning egasi ko‘pincha noaniq bo‘ladi yoki umuman ko‘rsatilmaydi (masalan: It is established that... — Aniqlanadiki...). O‘zbek huquqiy tilida ham majhul nisbat mavjud bo‘lsa-da (masalan, “belgilab qo‘yiladi”, “taqiqlanadi” kabi), gap qurilishi nisbatan sodda va tuzilmalari ixchamroq bo‘lishi kuzatiladi. Ingliz tilidagi uzun relative yoki participle konstruktsiyalar o‘zbek tiliga tarjima qilinayotganda ko‘pincha murakkab gaplarni bo‘lib oddiyroq sodda gaplarga ajratish yoki ergash gapni muqobil ravishda ergashtirib qayta qurish talab etiladi. Uchinchidan, fe‘llarning zamon va sintaktik shakllanishida ham tafovutlar bor: ingliz huquqiy hujjatlarida hozirgi zamon oddiy shakli doimiy haqiqiylikni ifodalash uchun qo‘llansa (masalan: This Act applies to all contracts), o‘zbek tilida esa shunday normativ gaplar ko‘pincha kelasi zamon yoxud asosiy fe‘lning shart nisbati orqali ifodalanadi (“Ushbu Qonun barcha shartnomalarga tatbiq etiladi”). O‘zbek tilshunoslari bu kabi grammatik farqlarni tahlil qilar ekan, tarjima vaqtida grammatik transformatsiyalardan foydalanish lozimligini uqtiradilar.

Masalan, A.Nurmonov va boshqalar transpozitsiya, substansiya (soʻz turkumini oʻzgartirish) yoki sintaktik assimilyatsiya usullarini qoʻllab, ingliz tilidagi murakkab qurilmalarni oʻzbek tilining mantiqiy tizimiga moslashtirish mumkinligini taʼkidlaydilar. Shu tariqa, grammatik qiyosiy tahlillar shuni koʻrsatadiki, ingliz huquqiy tili murakkab sintaksis va formal grammatik vositalarga tayansa, oʻzbek huquqiy nutqi sodda sintaktik qurilish, aniq va tushunarli ifodaga intiladi.

Oʻzbekistonlik olimlar yuqoridagi grammatik farqlarni oʻrganish barobarida huquqiy terminlar va ularning grammatik xususiyatlariga ham eʼtibor qaratganlar. Masalan, S.Xujakulov oʻz tadqiqotlarida ingliz va oʻzbek huquqiy atamalarining til xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilib, har ikki tilning yuridik terminologiyasi oʻz tarkibiy tizimi va semantik mazmuniga ega ekanini koʻrsatgan. Xususan, u ingliz huquqiy tilida baʼzi umumadabiy soʻzlar tor maʼnoda yuridik atama sifatida ishlatilishini (masalan, action soʻzi odatdagi “harakat” maʼnosidan tashqari “daʼvo” yoki sud jarayoni maʼnosini ifodalashi) va bunday hollarda kontekstga qarab tarjimada muqobil atamalarni topish zarurligini taʼkidlaydi. Shu bilan birga, G.Gʻulomova mustaqillik davrida oʻzbek huquqiy terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi mavzusidagi ilmiy ishida oʻzbek huquqiy tilining boyish jarayonini tahlil qilgan. U oʻzbek huquqiy atamalarini kelib chiqishi va tipologiyasiga koʻra guruhlariga ajratib, terminlarni persian-arabcha qatlam, rus-xalqaro qatlam va oʻzlashmalar kabi toifalarda koʻrib chiqadi. Gʻulomovanning izlanishlarida huquqiy sohada monosemiya (bir maʼnolilik) prinsipi alohida urgʻu bilan tilga olinadi – yaʼni har bir yuridik tushuncha uchun yagona, aniq atama qoʻllash zaruriyati. Darhaqiqat, huquqiy matnlarda sinonimik atamalarni sababli chalkashliklar oldini olish uchun birxillikni taʼminlash muhimdir. Sh.Koʻchimov esa oʻzining nomzodlik (1995) va doktorlik (2003) dissertatsiyalarida toʻgʻridan-toʻgʻri huquqiy normalarning tildagi ifodalanishini oʻrgandi. Uning tadqiqotlari natijasida oʻzbek huquqiy tilida qonun normalarini ifodalashda duch kelinadigan ilmiy-nazariy muammolar, jumladan grammatik konstruktsiyalarni tanlash, terminlarni standartlashtirish masalalari yoritib berildi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oʻzbek olimlarining grammatik tahlillari ingliz huquqiy tilidagi modallik, sintaksis va terminologiya kabi jihatlarni chuqur anglab, ularni oʻzbek tiliga toʻgʻri va aniq tarjima qilish yoʻllarini koʻrsatib beradi.

ADABIYOTLAR

- 1.Termium Plus (Canada legal termbase). URL: <https://www.btb.termiumplus.gc.ca>.
- 2.Legal English UK. *Glossary of Common Legal Terms*. URL: <https://www.legalenglish.co.uk>.
- 3.Ganieva D. Ingliz huquqiy matnlarida arxaizmlar va ularning tarjima muammolari // Filologiya fanlari. – 2022. – №4.

- 4.Sadullayeva M. O‘zbek tilida rasmiy uslub janrining shakllanishi // Til va Adabiyot. – 2021. – №3.
- 5.TSUL. *Jahon huquqiy tizimlari*. – Toshkent: TSUL, 2020.
- 6.European Commission. *Translating for the EU institutions*. – Brussels, 2021.
- 7.Uzbek National Corpus. URL: <http://corpus.uzbekcorpus.uz>